

Zie: Liefde. Het dubbele liefdesgebod in de tijd van Jezus¹

Inleiding

Toen Jeroen en ik ons eerste contact hadden over deze dag en hij me vertelde over zijn observatie dat het dubbele liefdesgebod relatief weinig aandacht heeft gekregen in de grote theologische werken, schoot de titel van de magistrale roman van David Grossman mij in gedachten: Zie: liefde. Een boek, dat handelt over waartoe de mens in staat is, zowel in goede als in slechte zin. In het boek is een encyclopedie opgenomen met kernwoorden uit het leven van een van de personages. Het eerste woord uit die encyclopedie is *ahava* "liefde", en dat werd, veelzeggend, de titel van het boek als geheel.² Vandaag bekijken ook wij dit lemma "liefde", en dan specifiek vanuit de optiek van Jezus en zijn tijdgenoten.

De relatief geringe aandacht voor het liefdesgebod in de klassieke dogmatische werken, waar Jeroen ons vanmorgen op wees, is vreemd, omdat het voor Jezus en Paulus overduidelijk zo'n belangrijk begrip was. En ook, omdat het *wel* is opgenomen als een van de eerste vragen in de Heidelbergse catechismus uit 1563, zij het dan – veelzeggend wellicht – onder het kopje "Des mensen ellende":

Vraag 4: Wat eist de wet Gods van ons?

Antwoord:

Dat leert ons Christus in een hoofdsom, Mattheüs 22:37-40:

Gij zult liefhebben den Heere, uw God, met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand, en met geheel uw kracht (Deut. 6:5).

Dit is het eerste en het grote gebod.

En het tweede, aan dit gelijk, is:

Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf (Lev. 19:18).

Aan deze twee geboden hangt de ganse Wet en de Profeten.

Dezelfde samenvatting die we vinden in Mattheüs komt – in iets andere vorm – ook voor in de andere synoptische evangeliën, namelijk in Markus 12:28-34, en in Lucas 10:25-29. Het hoort dus waarschijnlijk tot de kern van Jezus' leer. Ik ga vanmiddag met u een paar aspecten van Jezus' leer over de liefde tot God en mensen bespreken. Ik doe dat in vier punten:

- Achtergrond van vraag en antwoord over het dubbele liefdesgebod
- Goed doen aan vriend en vijand
- Wie is de naaste?
- De gulden regel

Achtergrond van vraag en antwoord over het dubbele liefdesgebod

De inleidende vraag die leidde tot het antwoord van het dubbele liefdesgebod kwam uit de mond van een wetgeleerde en luidde: "Meester, wat is het grootste gebod in de wet?" (Matt 22:36). Jezus staat bij de beantwoording voor een dilemma. Er wordt van hem één grootste gebod gevraagd. Hij weet dat het politiek-theologisch correcte antwoord zou zijn "de totale liefde voor God" zoals

---

¹ ©Dineke Houtman, 11-11-2017. Deze tekst mag gebruikt worden voor intern gebruik, hij is niet bedoeld voor publicatie.

²D. Grossman, *Zie: Liefde*, trans. H. Pach (Amsterdam: Cossee, 2015), 376. (In dit boek wordt echter specifiek de lichamelijke liefde bedoeld. Onder het lemma staat slechts "Zie: seks")

geformuleerd in Deuteronomium 6:5. Zelf staat hij daar, zo blijkt uit het vervolg, ook volledig achter. Maar hij wil uitdrukkelijk stellen dat er nog een tweede “grootste” gebod is, en dat is de liefde voor de mensen. Ik kom daar later op terug.

Voor nu, wil ik eerst nog iets zeggen over de achtergrond van de vraag. Traditioneel kent het jodendom 613 geboden, 248 positieve geboden, en 365 verboden.³ Die geboden worden onderverdeeld in lichte en zware geboden.⁴ Aanvankelijk betekende die onderverdeling waarschijnlijk “gemakkelijke” geboden, dat wil zeggen geboden die je niet veel moeite kosten om te houden, of die zelfs leuk zijn om te doen, zoals bijvoorbeeld in een loofhut zitten, en “moeilijke” geboden, dat wil zeggen geboden die tegen je eigen verlangens ingaan, die je echt iets kosten. Denk daarvoor bijvoorbeeld aan het besnijdenisgebod. Gaandeweg veranderde de betekenis in “minder belangrijke” en “zeer belangrijke” geboden, en werden de “zware” geboden ook wel “grote” geboden genoemd⁵, zoals hier in ons vers uit Matteüs. De “lichte” geboden werden ook wel “kleine” geboden genoemd.⁶ Een voorbeeld daarvan vind je bijvoorbeeld in Matteüs 5:19 waar gesproken wordt over het belang van zelfs de kleinste geboden. In de rabbijnse literatuur is veel discussie over deze onderverdeling in lichte of kleine, en zware of grote geboden.

De grote hoeveelheid geboden leidde ook tot de behoefte aan samenvattingen. In de Talmoed worden verschillende van dat soort samenvattingen gegeven, in 11, 6, 3, of 2 geboden, of zelfs in 1 gebod.⁷ Een bekend voorbeeld is de samenvatting in drie regels aan de hand van Micha 6:8: “Er is jou, mens gezegd wat goed is, je weet wat de Heer van je wil: niets anders dan recht te doen en trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God.” Het woord dat hier in de NBV-vertaling die ik gebruik is vertaald als “trouw”, is het Hebreeuwse woord *chesed*. De eerste betekenis van dit woord is volgens de belangrijkste woordenboeken overigens niet “trouw”, maar meer specifiek “solidariteit ten opzichte van de mensen met wie je op een of andere manier verbonden bent”.⁸ Dat is dus in feite de naastenliefde. Jezus’ antwoord aan de Farizeeën past helemaal in deze traditie van samenvattingen. Hij zegt niet alleen wat de twee belangrijkste geboden zijn, maar ook dat deze twee geboden gelijkwaardig zijn, en in feite de hele leer van de Tora samenvatten.⁹

Jezus zet de twee geboden op een gedeelde eerste plaats, en hij doet dat met recht. De combinatie van de twee geboden ligt qua inhoud al voor de hand, maar ook qua vorm is er een samenhang. Beide geboden beginnen met hetzelfde woord, ja zelfs met dezelfde woordvorm: *we-ahavta*, “je zult liefhebben”.¹⁰ Er is een rabbijnse exegetische regel, de zogenaamde *gezerah sjavah*, d.w.z. analogie op basis van gelijke uitdrukkingen, die hierop van toepassing is. Een gelijke uitdrukking in verschillende Bijbelgedeelten kan bedoeld zijn om de twee gedeelten met elkaar in verband te brengen, en ze op elkaar te betrekken. De liefde voor God en de liefde voor de naaste hebben dus volgens deze regel met elkaar te maken.

---

³ Bijv. BT Makkot 23b. De 248 positieve geboden corresponderen met de 248 organen van het menselijk lichaam volgens de kennis uit die tijd en de 365 met de dagen van het jaar. Er zijn verschillende lijsten, maar meestal wordt verwezen naar de lijst van Maimonides in zijn *Misjnee Tora*.

⁴ H.L. Strack and P. Billerbeck, *Das Evangelium Nach Matthäus : Erl. Aus Talmud U. Midrasch* (München: Beck, 1982), 901-03.

⁵ מצוה רבה / מצוה גדולה

⁶ מצוה זעירא

⁷ BT Makkot 23b. Zie ook Strack and Billerbeck, 907. David 11 (Psalm 15:2-5), Jesaja 6 (Jes 33:15), Micha 3 (Micha 6:8), Habakkuk 1 (Hab 2:4 “de rechtvaardige zal leven door geloof”)

⁸ Bijv. L. Koehler and W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (Leiden: Brill, 1958), 318.

⁹ Over het gebod van de naastenliefde zegt rabbi Akiba (≈50-135) *Sifra Kodasjim* 4 dat het “een grote algemene regel is.”

¹⁰ Er is ok een verschil: het gebod om God lief te hebben gebruikt תא, terwijl bij de naaste ל wordt gebruikt.

Over het eerste grote gebod is unanieme overeenstemming in het Jodendom. Deuteronomium 6:5, het *Sjema*, oftewel “Hoor Israël”, is als tekst opgenomen in de gebedskokertjes en in de kokertjes aan de deurposten, in navolging van het gebod in het vervolg van de tekst waar staat: “Draag ze als een teken om uw arm en als een band om uw voorhoofd. Schrijf ze op de deurposten van uw huis en op de poorten van de stad.” Er zijn wel altijd uiteenlopende meningen geweest over de betekenissen van het liefhebben met respectievelijk het hart, de ziel en het verstand. Bijvoorbeeld in de oudste Aramese vertaling van dit vers staat¹¹: “met je hele hart, je hele ziel en je hele **bezit**.” En in een andere vertaling staat¹²: “met de twee neigingen van je hart,¹³ zelfs wanneer Hij je ziel wegneemt, en met al je geld.” In de Talmoed wordt het vers als volgt uitgelegd: Als er staat “met je hele ziel”, waarom staat er dan ook nog “met je hele vermogen”? En als er staat “met je hele vermogen”, waarom staat er dan ook nog “met je hele ziel”? Omdat sommige mensen meer aan hun leven hangen dan aan hun geld staat er “met heel je ziel”. En omdat sommige andere mensen meer aan hun geld hangen dan aan hun leven, staat er ook nog “met heel je vermogen”.

Er gaat een verhaal over de beroemde rabbi Akiba, die leefde aan het eind van de eerste eeuw,¹⁴ in verband met dit vers.¹⁵ Hij legde het “met heel je ziel” uit als “wanneer je leven genomen wordt”.¹⁶ Tijdens de joodse opstand onder leiding van Bar Kochba (132-136), werd Rabbi Akiba gevangengezet en doodgemarteld. Terwijl ijzeren kammen het vlees van zijn lichaam rukten, straalde hij zo’n gelukzaligheid uit, dat het iedereen opviel. Hij begon het “hoor Israël” te reciteren. Zijn leerlingen konden het niet aanhoren en riepen “hou op!” Maar hij antwoordde hen: “Ik heb me mijn leven lang afgevraagd wat het “met heel je ziel” betekent. Zou ik het dan laten nu ik het eindelijk in de praktijk kan brengen?” Hij stierf met het *Sjema* op zijn lippen.

Het tweede gebod is ook niet eenvoudig uit te leggen, vooral omdat de formulering niet eenduidig is. Het gebod bestaat uit drie elementen:

1. Je zult liefhebben – 2. je naaste – 3. als jij.

Dit kan twee dingen betekenen: “je zult liefhebben je naaste die is als jij”, waarbij het begrip “naaste” dus wordt uitgelegd als iemand met wie je een natuurlijke verwantschap voelt. Het gaat dan om het “wie”.

Maar het kan ook betekenen “je zult liefhebben je naaste zoals je jezelf liefhebt.” Hierbij wordt aangenomen dat de mens van nature zichzelf liefhebt, inclusief zijn minder goede kanten. Met eenzelfde natuurlijke en onvoorwaardelijke liefde zou hij zijn naaste moeten liefhebben. Het gaat dan dus meer om het “hoe”.

Ook het begrip “naaste” is niet eenduidig. Laten we daar nu eerst maar eens naar kijken.

---

¹¹ Targoem Onkelos.

¹² Targum Pseudo-Jonathan.

¹³ De goede en de kwade neiging. Er wordt voor deze dubbele uitleg gekozen omdat hier het woord “hart” *levav* met twee *beets* gebruikt is in plaats van het woord *lev* met één *beet*.

¹⁴ Ongeveer 40 g.j. – 137 g.j.

¹⁵ BT Berachot 61a.

¹⁶ Vergelijkbaar met de vertaling in Pseudo-Jonathan.

Wie is je naaste?

Ik noemde al dat het dubbele liefdesgebod in meerdere versies voorkomt. In de versie van Lucas, gaat de discussie tussen de wetgeleerde en Jezus nog wat verder.¹⁷ De wetgeleerde wil daar namelijk ook nog van Jezus horen wie of wat hij onder de naaste verstaat. Jezus antwoordt dan met een van de meest bekende gelijkenissen, namelijk het verhaal van de barmhartige Samaritaan. De discussie en de daaropvolgende gelijkenis worden als volgt ingeleid:

Er kwam een wetgeleerde die hem op de proef wilde stellen. Hij vroeg: “Meester, wat moet ik doen om deel te krijgen aan het eeuwige leven?” Jezus antwoordde: “Wat staat er in de wet geschreven? Wat leest u daar?” De wetgeleerde antwoordde: “Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel, en met heel uw verstand, en uw naaste als uzelf.”

Opvallend is de dubbele vraag van Jezus, namelijk 1. Wat staat er in de wet geschreven en 2. Wat leest u daar. Wij zouden misschien gauw over de vreemdheid van die vragen heen lezen, maar voor de toehoorders in die tijd was de verdubbeling niet gewoon een stijlfiguur, maar een bewuste en betekenisvolle keuze. Om dit te kunnen begrijpen moeten we eerst wat Hebreeuws bespreken. Het liefdesgebod in het Hebreeuws is *we-ahavta le-rē`echa*. Het woord voor “naaste/vriend” is *rē`a*, geschreven met een *reesj* en een *ayin*. In het overgrote deel van de teksten uit Tanach betekent dit woord zoiets als “volksgenoot”, maar meer specifiek komt het ook wel voor als aanduiding voor “vriend”. Het woord wordt ook gebruikt om wederkerigheid aan te geven, bijvoorbeeld in Genesis 11:7 waar bij de spraakverwarring van Babel wordt gezegd dat ze *elkaar* niet meer verstaan.¹⁸ Het zou dan dus betekenen dat de leden van het volk tot wie deze woorden gesproken zijn elkaar moeten liefhebben, het is wederkerig. Het Hebreeuws wordt in de Bijbel echter zonder vocalen geschreven, waardoor woorden op verschillende manieren gelezen kunnen worden. Het woord *rēa`* wordt geschreven met een *reesj* en een *ajin*. Dat zijn dezelfde letters als waarmee het woord *roa`*, wat “slechtheid” betekent, wordt geschreven,¹⁹ en ook het adjectief *ra`*, “slecht, verachtelijk”. Als Jezus aan de wetgeleerde vraagt “wat leest u daar?”, bedoelt hij wellicht te vragen of hij het woord alleen leest als “naaste”, of wellicht ook als “slechtheid” of “tegenstander”.²⁰ Met andere woorden: hoe breed vat u dit liefdesgebod op? Tot wie, of hoe ver, strekt uw liefde zich uit?

Dan volgt het overbekende verhaal: een man wordt aangevallen door rovers en voor dood achtergelaten. Er staat niet wat voor man het was: was het een jood? Een vreemdeling? Het Griekse woord dat gebruikt wordt is *anthropos*, en dat is de meest algemene aanduiding voor mens. Deze woordkeus zegt dat het er voor het verhaal even niet toe doet wat voor iemand het was. Hij was een mens, en dat moet voldoende zijn.

Er komen achtereenvolgens een priester en een leviet langs, die hem beide negeren. Dan komt er een Samaritaan langs, die zich zijn lot aantrekt, waarop Jezus vraagt (v. 36): “Wie van deze drie is volgens u de naaste geworden van het slachtoffer van de rovers?” De manier waarop Jezus de vraag stelt is opnieuw veelzeggend: een naaste *ben* je niet, een naaste *word* je door je gedrag. De wetgeleerde geeft dan ook het enige juiste antwoord: degene die mededogen met hem getoond heeft. Het doet er niet toe wat je *bent*, maar wat je *doet*. Het feit dat Jezus hier een Samaritaan opvoert als degene die zich een naaste betoont, is veelzeggend in de context van het verhaal. Want

---

¹⁷ Verder valt op dat in dit verhaal de rollen zijn omgekeerd. Jezus stelt hier de vragen en de wetgeleerde geeft de samenvatting van de wet in twee hoofdregels. Dat betekent dat deze samenvatting in twee regels gangbaar was en dus niet per se een vernieuwing van Jezus.

¹⁸ *Isj sefat re`ehoe*.

¹⁹ Bijv. Deut 28:20. In woordgebruik en inhoud lijkt Deut 28 de negatieve keerzijde van Deut 6.

²⁰ NB ik heb deze uitleg niet gevonden in de rabbijnse literatuur.

hoewel we niet weten of het slachtoffer een jood was, we weten wel dat Jezus' gesprekspartner dat was. En voor hem was een Samaritaan waarschijnlijk een afvallige, iemand die niet meer tot het juiste geloof behoorde, en die door vermenging met Assyriërs die naar Samaria waren gedeporteerd (2 Kon. 17:24-41) ook niet meer raszuiver was. Het was voor de wetgeleerde een uitdaging om in deze *ra`*, deze verachtelijke tegenstander, een *re`a*, een naaste, te zien.

In het eerste deel van mijn verhaal heb ik uitgelegd hoe de woordvorm *we-ahavta* "je zult liefhebben", de liefde voor God en voor mensen met elkaar in verband brengt. Dit wordt nog sterker als we er nog een derde *we-ahavta* bij betrekken, namelijk Leviticus 19:34, waar het liefdesgebod slaat op de vreemdeling die in het land verblijft: "Behandel vreemdelingen die bij jullie wonen als geboren Israëlieten. Heb hen lief (opnieuw *we-ahavta*) als jezelf, want jullie zijn zelf vreemdelingen geweest in Egypte." Het Hebreeuwse woord dat hier als "vreemdeling" wordt vertaald, is *ger*. Dat woord kan zeker "vreemdeling" betekenen, zoals bijvoorbeeld in het visioen van Abraham in Genesis 15:13 waar staat "Wees ervan doordrongen dat je nakomelingen als vreemdeling zullen wonen in een land dat niet van hen is." In latere tijd krijgt het echter de meer specifieke betekenis van iemand die zich bekeerd heeft tot het jodendom, een proseliet dus. Ook de Griekse Septuagint vertaalde het destijds al als *proselytos*.²¹ In een klassiek rabbijns commentaar (*Sifra Kodasjim* hoofdstuk 8) wordt dat ook op die manier uitgelegd.²² Op basis daarvan zou je kunnen zeggen dat de liefde voor de naaste samenhangt met de liefde tot God, en dat de naaste dus degene is die net als jij God liefheeft en wil dienen.

De bredere context van het liefdesgebod in Leviticus 19:18 is een samenvatting van de leefregels die God via Mozes aan de gemeenschap van Israël oplegde. De nauwere context is om af te zien van haat en wrok: "Wees niet haatdragend. Als je iemand iets te verwijten hebt, roep hem dan ter verantwoording en laad niet omwille van een ander schuld op je door je te wreken of wrok te blijven koesteren. Heb je naaste lief als jezelf. Ik ben de HEER."

Dit brengt ons op een ander aspect van het liefdesgebod, namelijk de onvoorwaardelijkheid.

Goed doen aan vriend en vijand

In de Bergrede roept Jezus op tot liefde voor de vijanden. De inleiding daartoe is een beetje vreemd. Hij zegt: Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: "Je moet je naaste liefhebben en je vijand haten." Het gebod om de naaste lief te hebben kennen we wel uit Leviticus 19:18 waar staat "Heb je naaste lief als jezelf," het is het gebod dat Jezus aanhaalt in het gelezen stuk uit Matteüs dat we zojuist hebben besproken. Er staat echter nergens in de Bijbel dat je je vijanden moet haten. De combinatie "haten" en "vijand" komt maar één keer voor in de Bijbel en dat is in Psalm 139:21-22, waar de Psalmist uitroept: "Zou ik niet haten wie u haten Heer. Niet verachten wie tegen u opstaan? Ik haat hen, zo fel als ik haten kan, ze zijn mijn vijand geworden." Het gaat daar echter niet om de eigen vijand, maar om de vijand van God, dat is toch wel wat anders. Bovendien wordt er geen positief waardeoordeel aan deze emotionele uitroep van David verbonden. Ook verder is in de Tora en de Geschriften geen plaats voor persoonlijke haat. In de Tora wordt bijvoorbeeld iemand die moordt uit haat geen vrijplaats gegeven bij het altaar.²³ En in Spreuken 24:17-18 staat "Verheug je niet over de val van je vijand, juich niet als hij ten onder gaat. Want de Heer ziet het en keurt het af, en laat zijn woede op je vijand varen."

---

²¹ Waarschijnlijk 3^e eeuw v.g.j. Zie verder Gerd Theissen and Annette Merz, *The Historical Jesus : A Comprehensive Guide* (London: SCM Press, 1998), 389-90.

²² Sifra is een halachische midrasj collectie uit de 3^e eeuw.

²³ Zie bijv. in Deuteronomium 19:11 waar het gaat over de vrijsteden.

Het kan zijn dat Jezus hier verwijst naar het zogenaamde gebod omtrent Amalek. Volgens de aan het begin van deze voordracht genoemde lijst van 613 geboden is dat gebod 598²⁴, dat handelt over Deuteronomium 25:19 “zorg ervoor dat niets op aarde nog aan het volk van Amalek herinnert”.²⁵ Dit werd in Bijbelse tijd geïnterpreteerd als een gebod tot totale uitroeiing. Amalek stond symbool voor de vijanden van Israël en zijn God. Het zou dan dus echter, net als in de Psalm van David, gaan om haat tegen de vijanden van God en niet om persoonlijke vijandschap.

Er is ook weleens gesuggereerd dat Jezus in zijn uitspraak over het haten van de vijand verwijst naar de sekte in Qumran, die in de gemeenschapsregel oproept “de zonen van het licht lief te hebben overeenkomstig hun aandeel in Gods plan en de zonen van de duisternis te haten, overeenkomstig hun schuld.”²⁶ Maar ook daar gaat het dus, net als in de Psalm, eerder om Gods vijanden dan om persoonlijke vijanden.

De bron van dit tweede deel van de spreuk is dus niet te achterhalen. Ook de betekenis is onduidelijk, maar er is wel veel over gespeculeerd. In de oude stamcultuur was solidariteit binnen de stam gebruikelijk en wenselijk. Er was een duidelijk onderscheid tussen “wij” en “zij”, wij, van ons volk, en zij, die van het andere volk. Anderen maakten een onderscheid langs de lijnen van vroomheid, dus een “wij de rechtvaardigen” en “zij, de zondaren”,²⁷ zoals we dat ook bij de sekte van Qumran zagen. In de tijd van Jezus was er al een beweging gaande die dat wilde doorbreken. Ten eerste omdat het onderscheid tussen rechtvaardigen en zondaren moeilijk te maken is door mensen: ons kennen is daarvoor te beperkt. En ook is niemand helemaal rechtvaardig of helemaal zondig, het zijn vloeiende categorieën. Ten tweede omdat men tot het inzicht was gekomen dat God zelf die categorieën niet zo hanteerde. In de Bergrede geeft Jezus na zijn gebod de vijanden lief te hebben en te bidden voor de vervolgers, als reden de houding van God zelf, die zijn zon laat opgaan over goede en slechte mensen en het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen (Matt 5:45). De Talmud heeft daar een vergelijkbare traditie over. In BT Ta`aniet 7a staat: De dag van de regen is groter dan de opstanding van de doden, want van de opstanding profiteren alleen de rechtvaardigen, terwijl regen een zegen is voor zowel de rechtvaardigen als de onrechtvaardigen.

De liefde voor het eigen volk of de eigen stam komt voort uit welbegrepen eigenbelang, het is een zelfgenoegzame liefde. Jezus roept op tot een universele en belangeloze liefde, zoals de liefde van God voor zijn schepping. Hij vraagt van zijn volgelingen om “volmaakt te zijn, zoals de hemelse Vader volmaakt is.” (Matt 5:48). Dit concept van volmaaktheid komt ook al voor in de Hebreeuwse Bijbel, bijvoorbeeld in Deuteronomium 18:13, waar staat “U moet volmaakt zijn voor de Heer uw God”, of in Leviticus 19:2, waar staat “Wees heilig, want ik de Heer, jullie God ben heilig.”

Een dergelijke gedachte, van het streven naar volmaaktheid in navolging van God, is ook te vinden in het rabbijnse jodendom. Bijvoorbeeld in een rabbijns commentaar op Exodus. Daar wordt een moeilijke passage uit het lied van Mozes – in het Nederlands vertaald als “Hij is mijn God, Hem wil ik eren” – uitgelegd als “Ik wil lijken op Hem [God]. Wees genadig en goedgunstig, zoals Hij genadig en goedgunstig is.”²⁸

---

²⁴ In de versie van Maimonides.

²⁵ E.M. Aronstein, *613 Mitzvot. De Ge- En Verboden Van Het Jodendom* (Kampen: Van Warven, 2017), 310.

²⁶ Bijv. 1QS 1.1-11, 9.21-26.

²⁷ D. Flusser, *Jezus : Een Joodse Visie*, trans. P. Roelofsen (Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, 2001), 70.

²⁸ Abba Sjael (rabbijn uit de tweede eeuw), in Mechilta de rabbi Jismael 15:2 als uitleg bij de moeilijke frase זה אלי ואנוהו (in de NBV vertaald als “Hij is mijn God, hem wil ik eren”). אנוהו wordt uitgelegd als אני והוא.

De gulden regel

Dan komen we tenslotte aan de invulling van het liefdesgebod aan de mensen. Wat houdt het daadwerkelijk in? Is het een gevoel of een handeling? We zullen het er allemaal over eens zijn dat gevoelens en gedachten moeilijk te sturen zijn,²⁹ het is dus praktischer om in te zetten op daden. De Bijbel staat vol met allerlei richtlijnen om aan dit gebod daadwerkelijk handen en voeten te geven, niet alleen in de Tora, maar ook in de leer van Jezus.³⁰ Maar ook hier wordt weer gezocht naar een algemene richtlijn waar dit alles in samengevat kan worden, en die wordt door Jezus gegeven in bijvoorbeeld Lucas 6:31 “Behandel anderen zoals je wilt dat ze jullie behandelen.”³¹ Deze mooie en praktische samenvatting staat bekend als de gulden regel. Deze regel wordt in de een of andere vorm aangetroffen in vrijwel elke godsdienst en cultuur. Ook in het jodendom van Jezus’ tijd was dit principe bekend. Het komt bijvoorbeeld voor in het buiten-Bijbelse boek Tobit dat stamt uit de tweede eeuw voor Christus: “Doe een ander niets aan dat je zelf verafschuwt.” Hier wordt de regel dus op een negatieve of passieve manier geformuleerd, in plaats van de actieve manier waarop Jezus zijn regel formuleert. Deze zelfde formulering is ook bekend van Rabbi Akiba, de beroemde rabbijn die we al eerder tegenkwamen vanmiddag.³²

Zijn tijdgenoot rabbi Chanina³³ zei daar vervolgens over³⁴:

Dit is een uitspraak waar de hele wereld aan hangt. In de traditie van Sinaï is daarover gezegd: Als je je naaste, wiens daden even slecht zijn als die van jezelf, haat, zal ik, de Heer, je straffen als je rechter; en als je je naaste, wiens daden even goed zijn als de van jezelf, liefhebt, zal ik, de Heer, je trouw en genadig zijn.

Deze uitspraak is een uitwerking van de woorden die voorafgaan aan het gebod tot naastenliefde, waar staat: “Wees niet haatdragend. Als je iemand iets te verwijten hebt, roep hem dan ter verantwoording en laad niet omwille van een ander schuld op je door je te wreken of wrok te blijven koesteren.” En het dubbele noemen van “als jezelf”, slaat natuurlijk op het *kamocho* dat we eerder bespraken. Deze uitspraak van rabbi Chanina lijkt op de regel van Jezus uit Matteüs 7:1-5, waar hij waarschuwt voor het veroordelen van anderen: “Oordeel niet, opdat er niet over jullie geoordeeld wordt”.

Bij de bespreking over de liefde voor goeden en slechten, kwam ook het aspect van oordelen al aan de orde. Hoe zouden wij kunnen beoordelen wie goed is en wie slecht? In Matteüs hoofdstuk 7 gaat Jezus daar nog wat verder op door. Hij opent daar met de beroemde uitspraak “Oordeel niet, opdat er niet over jullie geoordeeld wordt. Want op grond van het oordeel dat je velt zal er over je geoordeeld worden, en met de maat waarmee je meet zal jou de maat genomen worden.” In vers 12 besluit hij dan met “Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen. Dat is het hart van de Wet en de Profeten.”³⁵ Jezus geeft hier dus ook een samenvatting van de Wet en de Profeten, zoals we al eerder zagen in het dubbelgebod waar we mee begonnen. Het gebod “heb uw

---

²⁹ Hoewel Jezus zelf tamelijk radicaal is en in de Bergrede bijvoorbeeld niet alleen daadwerkelijk overspel afkeurt, maar ook ongeoorloofde lustgevoelens (Matt 5:27-28).

³⁰ Bijv. in zijn onderwijs aan de discipelen in Lucas 6 geeft Jezus een praktische uitwerking van liefdevol en niet-agressief gedrag.

³¹ Ze ook Matt 7:12.

³² Avot deRabbi Nathan b 26:5

³³ Ca. 40-80 n.g.j.

³⁴ Avot deRabbi Nathan b 26:5.

³⁵ Zie ook Lucas 6:31.

naaste lief als uzelf”, kan dus ook gelezen worden als “behandel anderen zoals je zelf behandeld wilt worden.”

In de Talmoed staat een bekend verhaal over iemand die zich wilde bekeren.³⁶ Hij wendde zich tot de strenge rabbi Sjammai en zei: “Ik wil me bekeren tot het Jodendom onder voorwaarde dat u me de Tora kunt uitleggen terwijl ik op één been sta.” Sjammai joeg hem boos weg. Toen ging hij naar de meer gematigde Hillel en zei: “Bekeert u me maar.” Hillel antwoordde: “Wat gij niet wilt dat u geschiedt, zo doet dat ook een ander niet.”³⁷ Dat is de hele Tora, de rest is uitwerking en commentaar: ga studeren!”

Hillel en Sjammai waren oudere tijdgenoten van Jezus. De spreuk was dus waarschijnlijk al in omloop, maar negatief geformuleerd in plaats van positief. In een van de uitleggende Aramese vertalingen van de Tora, Targoem Pseudo-Jonathan,³⁸ wordt deze uitleg ingevoegd bij de vertaling van Lev. 19:18 “Heb je naaste lief: [d.w.z.] datgene waar jij een hekel aan hebt, doe dat hem niet aan.” Het vernieuwende van Jezus, niet alleen ten opzichte van zijn eigen joodse traditie, maar ook vergeleken met alle andere voorkomens van de gulden regel in andere oude culturen, is de positieve formulering.

Er is veel nagedacht en geschreven over het mogelijke verschil tussen de oudere negatieve formulering en de positieve formulering van Jezus. Was het een vernieuwing van Jezus? En zo ja, was het een verzwaring of een verlichting? Van Joodse zijde is wel geopperd dat de negatieve vorm ethisch zwaarder is. Bij de positieve formulering zou geredeneerd zijn vanuit het eigenbelang, terwijl de negatieve formulering meer gericht is op het belang van de ander.³⁹ Er zijn echter ook die redeneren dat het gemakkelijker is om iets *niet* te doen dan om het *wel* te doen, dat zou het positief geformuleerde gebod van Jezus dus zwaarder maken en daarmee belangrijker. Ik neig naar het laatste. Als we de context van de vorm in Lucas meenemen, dan zien we dat de regel staat in een reeks leerregels die Jezus aan zijn discipelen meegeeft. Hij wil dat ze verder gaan dan wat redelijkerwijs verwacht zou kunnen worden, zoals het liefhebben van de vijanden en het lenen zonder op vergelding te hopen.

Afronding

Het dubbelgebod van Jezus staat centraal in zijn leer en leven. Het is, zoals ik hoop te hebben aangetoond, volledig ingepast in de traditie van zijn tijd, maar gaat in sommige opzichten nog een stap verder. Regelmatig verwijst Jezus in zijn onderwijs naar Schrift en traditie, soms ingeleid met de woorden “Jullie hebben gehoord dat gezegd is”, om dan te vervolgen met “maar ik zeg”, of “ik zeg zelfs”. Wat dan volgt is geen *ontkenning* van Schrift of traditie, maar een *aanscherping* of *verbreding*.⁴⁰ Zo ook in de regels rond de omgang met andere mensen. De liefde voor de naaste wordt door Jezus gekoppeld aan de liefde voor God. Wij moeten onvoorwaardelijk liefhebben zoals ook God dat doet. En we kunnen dat ook juist *omdat* we God liefhebben. De liefde voor God leidt tot liefde voor de naaste. Die liefde moet zich uitstrekken tot buiten de eigen natuurlijke etnische of religieuze kring. Een naaste *ben* je niet door geboorte of geloof, een naaste *word* je door je daden van gerechtigheid en mededogen. Voor hoe je dat dan moet doen verwijst Jezus eenvoudig weer terug naar de Tora, net als zijn tijdgenoot Hillel, die na zijn ultrakorte samenvatting van de Tora zei: Dat is de hele Tora, de rest is uitwerking en commentaar: ga studeren!”

---

³⁶ B.Sjabbat 31a

³⁷ Vgl. Tobit 4:15 “Doe een ander niets aan dat je zelf verafschuwt.”

³⁸ Erets Israel, waarschijnlijk 4^e eeuw of later.

³⁹ Zie bijv. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6744-golden-rule-the>

⁴⁰ Zie bijv. <https://www.pthu.nl/Bijbelblog/!/285/wat-doet-jezus-met-de-tora>

Bibliografie

- Aronstein, E.M. *613 Mitzvot. De Ge- En Verboden Van Het Jodendom*. Kampen: Van Warven, 2017.
- Flusser, D. *Jezus : Een Joodse Visie* [in Dutch]. Translated by P. Roelofsen. Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, 2001.
- Grossman, D. *Zie: Liefde* [in Dutch]. Translated by H. Pach. Amsterdam: Cossee, 2015.
- Koehler, L., and W. Baumgartner. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* [in Dutch]. Leiden: Brill, 1958.
- Strack, H.L., and P. Billerbeck. *Das Evangelium Nach Matthäus : Erl. Aus Talmud U. Midrasch* [in German]. München: Beck, 1982.
- Theissen, Gerd, and Annette Merz. *The Historical Jesus : A Comprehensive Guide* [in Translated from the German.]. London: SCM Press, 1998.